

“БЕКТЕМ”

Филология илимдеринин доктору
(кандидаты) окумуштуулук даражасын
коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700
диссертациялык кеңештин төрагасы,
ф.и.д., профессор
Маразыков Түрүсбек Сейдакматович

“20- май 2025-жыл

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин 2025-жылдын 16-майындагы отурумунун

№ 12 токтому

Катышкандар: Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков (10.02.01); диссертациялык кеңештин мүчөлөрү: ф.и.д., доцент А. Э. Абдыкеримова (10.02.01), ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент М. К. Алишова (10.02.01), ф.и.д., профессор М. А. Атакулова (10.02.06), ф.и.д., доцент А. Т. Дунканаев (10.02.01), ф.и.д., доцент Д. О. Кенжебаев (10.02.01; 10.02.06), ф.и.д., профессор М. И. Мирзахидова (10.02.06), ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева (10.02.06), ф.и.д., доцент А. О. Ормонбекова (10.02.01), ф.и.д., доцент Б. Ж. Усмамбетов (10.02.06).

Окумуштуу катчы: ф.и.д., доцент С. К. Каратаева (10.02.06)

Күн тартибиндеги маселе:

2. Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясынын алдын ала коргоосу.

Угулду:

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Изденүүчү Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген темадагы кандидаттык диссертациясы диссертациялык кеңешке коргоого

келип түшкөн. Кеңештин урматтуу мүчөлөрү, баарыңыздар диссертацияны окуп чыктыңыздар. Изденүүчү жана анын илимий иши тууралуу жалпы маалымат берүү үчүн сөз окумуштуу катчы Сонайым Кубатбековнага берилет.

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы, ф.и.д., доцент С. К. Каратаева: Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациясы жана ага тиешелүү аттестациялык документтер Д 10.24.700 диссертациялык кеңешке 2025-жылдын 20-январында кабыл алынган. Илимий жетекчиси – филология илимдеринин доктору, профессор Дарбанов Бүркүтбай Ерматович.

Диссертациялык иш И. Арабаев атындагы Кыргыз мамлекеттик университетинин Т. Ахматов атындагы кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасынын отурумунда талкуудан өткөн. Ал талкуунун жыйынтыгында диссертациянын темасынын актуалдуулугу белгиленип, өз алдынча аткарылган илимий изилдөө экендиги айтылат. Жыйынтыгында диссертацияга оң мүнөздөмө берилип, талкууда айтылган сын-пикирлерди эске алуу менен коргоого сунушталган.

Диссертациялык ишке Д 10.24.700 диссертациялык кеңештин кезектеги отурумунун 2025-жылдын 14-мартындагы №7 токтомунун 4-чечими менен төмөнкү курамда эксперттик комиссия бекитилген: ф.и.д., доцент Б. Ж. Усмамбетов (10.02.06), ф.и.д., доцент Б. Сагынбаева (10.02.06), ф.и.д., доцент Д. О. Кенжебаев (10.02.01; 10.02.06). Диссертациялык ишке бекитилген эксперттик комиссия илимий ишти 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча коргоого кабыл алууга жана ачык коргоого сунуштаган.

Төлегенова Дина Мелдебеккызынын аттестациялык документтери Кыргыз Республикасынын Жогорку аттестациялык комиссиясынын койгон талаптарына толук жооп берет.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Окумуштуу катчынын маалыматына суроолор барбы? Жок болсо, анда сөздү изденүүчүгө берели.

Изденүүчү Д. Төлегенова: Рахмат. Диссертациялык кеңештин урматтуу төрагасы, диссертациялык кеңештин мүчөлөрү! 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген темадагы ишибизди сиздерге сунуштайбыз. Илимий жетекчим – филология илимдеринин доктору, профессор Дарбанов Бүркүтбай Ерматович.

Диссертациянын темасынын актуалдуулугу. Түрк тилдеринин айрыкча кыргыз тилинин тарыхый өнүгүүсүн фитонимдердин эволюциясы менен тыгыз карым-катышта изилдөө өтө маанилүү маселелердин бири. Анткени фитонимдик лексика тилдин диахрондук өнүгүүсүнө түзмө-түз таасир тийгизүү менен бирге тилдик мыйзамдардын калыптануусуна жана лексикалык кордун баюсуна негиз болгон деп айтууга толук негиз бар. Түрк тилдеринин алкагында фитонимдерди изилдөө тилчи-окумуштуулардын көңүлүн дайыма буруп келген жана бул багыттагы иликтөө иштери жалпы тил илиминин алкагынан алып караганда алда канча мурда колго алына баштаган.

Фитонимдердин көчмөндөр маданиятына тийгизген таасирин аныктоо, фитонимиянын негизги объектиси менен өзүнө тиешелүү сапаттарын ачуу, ономастиканын башка тармактары менен карым-катышын, өнүгүү процессин аныктоо маселелерин илимий көз карашта талдоо актуалдуугун жоготпойт деген пикирдебиз. Өзгөчө кыргыз тил илиминде фитонимдерге байланыштуу айрым маселелер илимий макалалардын чегинде каралганын эске албаганда, азыркы мезгилге чейин дээрлик комплекстүү түрдө изилдөө жүргүзүлбөгөндүгүн айтууга болот. Ушуну менен бирге тектеш тилдердеги фитонимдер менен тектештирме-тарыхый өнүгүүнө иликтөө маселеси азырга дейре ачык бойдон калууда. Академик Б. М. Юнусалиев белгилегендей, орток фитонимдик катмар тарыхый жактан тамырлаш болуп келген кыргыз жана жалпы түрк тилдеринин калыптануу жолун ачыктай алмакчы. Мына ушундай белгиленген жагдайлар изилдөө темасынын актуалдуулугунан кабар берет.

Илимий изилдөөнүн негизги максаты кыргыз тилиндеги фитонимдердин концептуалдык негизи жана лингвистикалык формасы бүтүндөй түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканын пайдубалы катарында кызмат кылгандыгын аныктоо. Ошону менен бирге кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик лексиканынын этимологиялык байланышын аныктап жана алардын элдин этникалык аң-сезимине тийгизген таасирин конкреттүү мисалдардын негизинде далилдөө болмокчу. Ал үчүн алдыбызга төмөнкүдөй негизги **милдеттерди** койдук:

► Жалпы тил илиминде, түркологияда жана казак, кыргыз тил илимдериндеги фитонимдерге байланыштуу иликтөөлөргө илимий сереп жүргүзүү;

► Түркологияда фитонимдердин орду жана тилдин тарыхый жактан өнүгүүсүнө тикеден-тике тийгизген таасирин аныктоо менен өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексикага семантикалык жактан мүнөздөмө берүү;

► Кыргыз жана жалпы түрк фитонимиясындагы негизги номинация принциптерин сыпаттоо;

► Байыркы өсүмдүк аталыштарынын семантикалык өзгөчөлүгүн кыргыз жана башка түрк тилдеринин алкагында салыштырып анализдөө;

► Түрк тилдериндеги өсүмдүктөрдүн аттарынын тектештигине байыркы катмардын негизинде талдоо жүргүзүү.

Алынган натыйжалардын илимий жаңылыгы катарында, биринчи кезекте, кыргыз тилиндеги жана жалпы түрк тилдер системасындагы фитонимдердин тектештирме-тарыхый өңүттөн кандидаттык диссертациянын денгээлинде изилденгендигин белгилөөгө болот. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы эле түрк тилдериндеги фитонимдик катмардын калыптануусуна негиз боло алуусу жана жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик архетиптердин кыргыз тилинде сакталуусун байыркы фитонимдердин алкагында кенири иликтөөгө алынышы илимий саамалык катарында каралат. Кыргыз жана түрк тилдериндеги фитонимдик өнүмдүү морфемалар алгачкы жолу фитонимдик форма катары системалуу түрдө салыштырылып талданышын да илимий жаңылык катары белгилөөгө болот.

Диссертациянын коргоого коюлуучу негизги жоболору

1. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмар жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик кордун концептуалдык негизин түзөт.

2. Кыргыз тилиндеги өсүмдүктөр дүйнөсүн чагылдырган лексика жалпы семанын негизинде лексика-семантикалык байланыштагы семантикалык талаага биригет. Лексика-семантикалык топтун негизин жалпы түрк тилдерине орток фитонимдер түзөт. Бирок кыргыз тилине гана мүнөздүү фитонимдер да бар.

3. Түрк тилдериндеги фитонимдер түзүлүшү боюнча тубаса, туунду, жөнөкөй жана татаал болуп бөлүнөт. Өсүмдүктөр аталыштарындагы номинация процесси адамдардын таанып-билүү жана таксономиялык ишмердиги менен байланышкан.

4. Синтетикалык жана аналитикалык сөз жасоо ыкмасы түрк тилдериндеги өнүмдүү фитоформанттардын семантикалык өзгөчөлүгүн аныктайт.

5. Кыргыз тилиндеги байыркы фитонимдик катмардын жалпы түрк тилдериндеги фитонимдик лексикасынын өнүгүүсүндөгү динамикалык ролу жана түрк тилиндеги байыркы архетиптердин фоносемантикасынан ачык көрүнөт.

1.2. Фитонимдердин жалпы тил илиминде изилдениши. Европада фитонимдерди сыпаттоо, белгилүү системага салуу жана классификациялоо иштери Карл Линней, О. Де Кандоль, А. Фе өңдүү ботаник-изилдөөчүлөрдүн ысымдары менен байланышса, Россияда фитонимдик лексикага болгон кызыгуу XVIII к. экинчи жарымынан башталат. Орус тил илиминде фитоним

боюнча алгачкы лингвистикалык изилдөөлөр Ф. И. Буслаев жана А. С. Будиловичке таандык. Алар фитонимдердин этимологиясын изилдөөдө башка славян тилдеринен параллелдиктерди келтирүү менен славян мифологиясына кайрылышкан [Буслаев; Будилович, 1878-1879]. Орус тил илиминде XX к. экинчи жарымынан тартып, өсүмдүктөрдүн элдик аталыштарын лингвистиканын түрдүү аспектилеринен изилдөө күчөйт. Айталы, орус тилиндеги фитонимдердин деривациялык мүмкүнчүлүктөрү [Ряховская, 1967; Закревская, 1970; Рубченко, 1986], адабий тилдеги жана говорлордогу өсүмдүктөр аталышынын этимологиясы [Меркулова, 1961; Марсакова, 1973; Боброва, 1976], ботаникалык терминдердин калыптанышы жана алардын элдик аталыштардан өзгөчөлүгү [Шарашова, 1968], өсүмдүктөрдүн элдик жана илимий аталыштарындагы табигый жана жасалма номинациянын карым-катышы [Копчева, 1985], фитонимдердин стиль жаратуу мүмкүнчүлүктөрү [Дьяченко, 2010], ошондой эле салыштырма-типологиялык, когнитивдик, этнолингвистикалык, лингвوماданият таануу [Коновалова, 2001; Бурмистрова, 2008; Колосова, 2009; Барышникова, 1999; Летова, 2012; Омашева, 2012; Лукьянова, 2018] өңүттөрүнөн изилденген.

1.3. Фитонимдердин түркологияда изилдениши. Түрк тилдүү элдерде фитонимдерди жыйноо, сөздүк жана лечебниктерди түзүү иштери Европа жана Россияга караганда алда канча эрте башталган. Буга дары чөптөр жөнүндөгү IX к. таандык Турпандан табылган лечебникти [Назарова, 1992:6-7], Абу Рейхан Беруниин болжолу 1038-ж. жазылган «Фармакогнозия в медицине» аттуу эмгегин [Аль-Беруни, 1973; Бобоев, 2006] жана Махмуд Кашгаринин “Дивану лугат-ит түрк” сөздүгүн мисал келтирүүгө болот. Мисалы, Махмуд Кашгаринин сөздүгүндө 39 дарак жана бадалсымалдардын аталышы, 20 өсүмдүктөрдүн бөлүктөрү, 21 мөмө-жемиштердин аталышы, 21 дан эгиндери, 98 ар кандай өсүмдүктөрдүн аталышы камтылган [Махмуд ал-Кашгари, 2005: 1264-1268]. Ал эми Абу’л Касим Махмуд Умар ад-Замахшаринин “Мукаддимат ал-адаб” сөздүгүнүн атоочтор бөлүмүндө 134 фитоним камтылган. Бул котормо эмгек XV к. Орто Азиядагы түрк тилдеринин ботаникалык номенклатурасынын өнүгүшү тууралуу маалымат берет [Боровков, 1971:96-111].

Советтик түркологияда түрк тилдериндеги фитонимдик бирдиктер биринчи кезекте, сөздүктөрдө, т.а., байыркы түрк жазма эстеликтеринин лексикасы камтылган “Древнетюркский словарь” (1969), Э. Севортяндын этимологиялык сөздүктөрүндө (1971; 1974; 1978; 1980; 1989), Э. Р. Тенишевдин редакторлугу менен чыккан “Сравнительно-историческая грамматика. Лексика” деген аталыштагы эмгектерде чагылдырылган.

Түркологияда жеке-жеке түрк тилдеринин фитонимдик кору боюнча изилдөөлөр арбын. Мисалы, Орто Азия ареалындагы түрк тилдеринин ичинен уйгур, өзбек жана каракалпак тилдериндеги өсүмдүктөр аталыштары боюнча А. К. Усманов (1948; 1991), Х. А. Джамалханов (1968), Ш. Баратов (1971), Г. Ш. Назарова (1992) жана А. З. Отемисов (2019), ал эми Кавказда таралган карачай-балкар, кумук, ногой, азербайжан тилдериндеги фитонимдик кордун лингвистикалык маселелери А. А. Жаппуев (1974), Э. С. Кулиев (1988), С. А. Кукаева (2005), Дж. Б. Мирзаханова (2007), А. Б. Семенова (2011), А. Х. Исмаилова, Э. Н. Гаджиев (2016), Н. Гажирахмедов (2021) сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде каралган.

1.4. Фитонимдердин кыргыз жана казак тил илиминде изилдениши.

Казак тил илиминде ботаникалык номенклатура жана терминология боюнча изилдөөлөр өткөн кылымдын 50-жылдарынан башталат. Лексикалык кордун аталган тематикалык тобу М. Бигамбетов (1958), А. Шамшатова (1966), Г. И. Уюкбаева (1983), Б. Базылхан (1973; 1991), Б. Калиев (1988), А. Б. Шормакова (2020) өңдүү казак тилчилеринин эмгектеринде диахрондук, терминологиялык жана когнитивдик аспектилерден изилденген. Ошондой эле казак тилиндеги дары чөптөрдүн аталыштары боюнча Ж. М. Омашеванын [Омашева, 2016: 82-89], фитонимдердеги сакралдуулук боюнча Е. К. Кенесовдун макалалары [Кенесов, 2015] жана этнолингвистикалык аспектте жазылган Ш. Сеитованын монографиялык изилдөөсү бар [Сеитова, 1999].

Кыргыз тил илиминде фитонимдик катмар атайын изилдөөгө алына элек. Бирок фитонимдер боюнча айрым маалыматтарды лексикология, диалектология жана терминология боюнча жазылган изилдөөлөрдөн жана окулуктардан табууга болот [Юнусалиев, 1959; Мамытов, 1971; Бакинова, 1958; Жумалиев, 1983; Жапаров, Сыдыкова, 2001]. Ошондой эле этимологиялык мазмундагы Ж. Жумалиев менен Ф. Челиктин чакан изилдөөлөрү бар экенин белгилөөгө болот. Ж. Жумалиевдин макаласында түрк тилдериндеги *ал/олу* компоненттери катышкан *алма*, *алча*, *алибали*, *алмурут*, *алгийрат*, *каралы*, *кайналы*, *шапталы* сыяктуу мөмө-жемиш аттарынын этимологиясы жана калыптанышы каралса [Жумалиев, 1986: 37-45], Мындан сырткары өсүмдүктөр аталыштары кесиптик лексиканын курамында Э. Г. Хурибаеванын (2012) жана Семиз Кенандын (2019) кандидаттык диссертацияларында каралган.

II БАП. Фитонимдерди изилдөөнүн методологиясы жана методдору.

Изилдөөнүн объектиси – түрк тилдериндеги фитонимдик лексика, б.а., элдик ботаникалык номенклатуранын бирдиктери. **Изилдөөнүн предмети** – лексикалык курамдын фитонимдик микросистемасынын семантика-

структуралык уюшулушун жана функционалдык өзгөчөлүктөрүн изилдөө, жалпы түрк тилдер системасындагы ээлеген ордун аныктоо болуп саналат.

3.1. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинация процесси жана алардын семантикасындагы өзгөчөлүктөр. Номинация процессин изилдөөдө ар бир сөздүн түпкү маанисине тиешелүү түшүнүктү (себепчи сема) аныктоо зарыл. Бул “себепчи сема” бир катар туунду фитонимдердин пайда болушуна шарт түзөт. Туунду фитонимдин мааниси менен түпкү (себепчи сема) маани жакын болгону менен, анын маанилик курамы бирдей болбойт. Туунду фитоним менен анын түпкү, уңгулук маанисинин байланышы тилдеги маанилик чынжырчаны кармап турат. Мындай туунду фитонимдердин жыйындысын же фитонимдик тизмекти фитонимдик система деп атайбыз. Бир системадан чыккан фитонимдерде орток генетикалык-семантикалык код болот. Алсак *кат*, *гат*, *агач* сыяктуу “себепчи семалар” фитонимдик системанын түзүлүшүнө негиз болгон.

Фитонимди жасоого катышкан негизги каражат ал анын форманттык формасы болуп эсептелет. Ошондуктан уңгунун түпкү мааниси фитонимдерде жашоосун улантат. Уңгу менен туунду сөздүн фитонимди жасоодогу даражасы бирдей эмес. Мисалы, уңгулар сөз жасоодо эң көп катыша турган болсо, туунду сөздөр аларга караганда алсыз. Фитонимдик системада тилдин ички жана тышкы ресурстарынын даражасы да бирдей эмес. Ушул эки топтун тилдик каражаттарын фитоним жасоодогу катыштыгын салыштырсак, байыркы уңгулардын жана тарыхый туундулардын фитонимдерди жасоодогу кызматы жогору болсо, башка тилден кирген сөздөрдүн кызматы анча эмес.

3.2. Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинациянын принциптери жана ыкмалары. Номинация процессинде объекттин көзгө урунган бир же бир нече белгиси атоонун негизи катары алынат. Номинациянын теориясында “номинациянын ыкмалары” жана “номинациянын типтери” деген терминдерге так аныктама берилген. Номинациянын ыкмасы – бул түрдүү каражаттар аркылуу номинацияны ишке ашыруу болуп саналат. Ал эми номинациянын типтерине токтолсок, анын “биринчи номинация” жана “экинчи номинация” деген эки тиби бар. Биринчи номинация – бул сөздүн жүйөсү жок атоосу, ал эми экинчи номинация табияты боюнча туунду жана жүйөлөнгөн, б.а., даяр тилдик бирдиктерди башкача түшүнүү жана алардын экинчи функцияда келиши [Семенов, 2011:37]. Демек, нерсени атоодо заттын, өсүмдүктөр дүйнөсүнүн өзгөчө касиеттери эске алынат. Фитонимдин пайда болушу жана өнүгүшүндө убакыт фактору өзгөчө маанилүү. Жогоруда белгиленген биринчи жана экинчи номинация түшүнүктөрү убакыттын өтүшүнө негизделет.

Түрк тилдеринде номинациянын биринчи тибине кирген жүйөсү жок же атоо белгиси күңүрттөлгөн фитонимдер арбын. Бул топко түрк тилдерине орток төл сөздөр менен катар түрк тилдеринин басымдуу бөлүгүндө кездешкен башка тилдерден өздөштүрүлүп алынган фитонимдер да кирет. Тилдин өнүгүүсүндө мындай фитонимдердин түпкү мааниси күңүрттөлгөн, андыктан аны атоодогу номинациялык белгини аныктоо кыйынчылык жаратат же дээрлик мүмкүн эмес. Ал эми экинчи номинациянын өнүмү катары белгилүү болгон фитонимдер реалдуу белгилерге (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети, уулуу чөп экени ж.б.) негизделген семантикалык моделдердин негизинде жасалган. Бул белгилер конкреттүү жана жеке мүнөзгө ээ болуп, тил ээси тарабынан бир өсүмдүккө карата гана колдонулат. Биздин изилдөөбүздө фитонимдерди лексика-тематикалык жактан классификациялоодо мына ушул реалдуу белгилерге негизделген семантикалык модель негизги белги катары алынды.

3.2.1. Биринчи номинациядагы (атоо белгиси күңүрттөлгөн) фитонимдер. Конок - таруу сыяктуу майда дандуу кара эгин [КТТС, II 6]. Бай.т. конак «таруунун бир түрү» [ДТС 455]; чаг. конағ; кырг. конок; каз., ккал., уйг., өзб. конак; ног. конакай. Түрк тилдеринде: 1) бардык булактарда «таруунун бир түрү»; 2) кыргыз тилинин Ысык-Көл говоруна, лобнор жана уйгур тилинде - жүгөрү; 3) жасмыкка караганда майдараак, кабыктуу дан; 4) түркмөн тилинин диалектисинде буудайдын бир түрү конок деп аталат [ЭСТЯ, 2000:55-56]. Конок фитониминин атоосунун жүйөсү белгисиз. Дж. Клосон байыркы түрк тилиндеги ко:н- «сажать» этиши менен байланыштырган, бирок бул көз карашты Л. Левитская төгүндөп, «сажать» эмес, «садиться» маанисин билдирерин жана фонетикалык өнүгүшүн чечмелөө да ынандырбашын айтат [Левитская, 2014].

Атоо белгиси күңүрттөлгөн фитонимдердин арасында башка тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүккө тиешелүү аталыштар бар. Мисалы, Орто Азия аймагында таралган жана түштүктөгү түрк тилдеринде жемиш сөзү менен катарлаш эски перс тилинен өздөштүрүлгөн мөмө фитоними колдонулат. Мөмө – кээ бир бак-дарактардын же бадал өсүмдүктөрүнүн ширелүү жемиши [КТТС, II 227]. Чаг., түрк. мейва; кырг. мөмө; каз. мәве; гаг., өзб. мева; уйг. мевә~мивә; уйг.диал. мөге. Бул тилдерде 1) жемиш, түшүм, 2) бир иштин өнүмү, натыйжасы маанилери белгилүү.

3.2.2. Экинчи номинациядагы же туунду фитонимдер. Түрк тилдериндеги туунду фитонимдер өсүмдүктөрдүн тигил же бул реалдуу белгилерине негизделген. Алар көбүнчө бир же эки компоненттен турат.

Туунду фитонимдерди шарттуу түрдө төрт тематикалык топко ажыратууга болот. Бул топтор өз ичинен топчолорго да ажыратылып талданган:

I. Өсүмдүктүн табигый-биологиялык белгилери же анын бөлүктөрү (*жалбырагы, уругу, бутагы, тамыры, мөмөсү*) менен байланышкан фитонимдер төмөнкү топтордон турат: 1) Өсүмдүктүн түсүн чагылдырган фитонимдер; 2) Өсүмдүктүн сырткы түзүлүшүн мүнөздөгөн фитонимдер; 3) Өсүмдүктүн жыты менен байланышкан фитонимдер; 4) Өсүмдүктүн өскөн жери менен байланышкан фитонимдер.

II. Өсүмдүктөрдү курчап турган айлана-чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер менен окшоштуруудан жана салыштыруудан келип чыккан фитонимдер: 1) Башка өсүмдүктөр менен окшоштугу боюнча байланышкан фитонимдер; 2) Зоонимдер менен байланышкан фитонимдер; 3) Соматикалык лексика менен байланышкан фитонимдер ж.б.

III. Өсүмдүктүн функциясы менен байланышкан аталыштар: 1) Дарылык касиети бар өсүмдүк аталыштары; 2) Кыймыл-аракет менен байланышкан фитонимдер.

IV. Диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан фитонимдер: Ыйык, сыйкырдуу касиетке ээ өсүмдүк аталыштары.

4.2.Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү. а) Тубаса фитонимдер. Бул фитонимдер морфемаларга бөлүнбөйт. Мисалы, буудай, машак, аныз ж.б. Чындыгында, кээ бир уңгу терминдер бир кезде морфемаларга бөлүнгөн, бирок убакыттын өтүшү менен алардын курамындагы аффикстер маанисин жоготуп биригип кетишкендигин байкоого болот. Мисалы: *машак* деген термин эки морфемадан турат (*баш+ак/-ек*), уңгусу соматикалык лексика, ал эми мүчөсү кичирейтүү, эркелетүү маанисин берген грамматикалык форма. Убакыттын өтүшү менен уңгу менен аффикс биригип кеткен. Демек, алардын аффикстеринин функциясын жоготушу терминдердин уңгу сөздөргө айланышына алып келет.

б) Тарыхый туунду фитонимдер. Бул терминдер негизден (уңгудан) турат жана ага аффикс уланат. Алардын негизги өзгөчөлүгү морфемаларга бөлүнүшү: урук+чу, кымыз + дык, шими + гич.

Кыргыз фитонимиясында жөнөкөй туунду терминдер көбүнчө зат атооч+аффикс жана этиш+аффикс түзүлүшүнө ээ болот.

1. Зат атооч+аффикс – аш + тык, күз + дүк, жаз + дык ж.б.

2. Этиш+аффикс:эк + ин, көбүр + ган, ышкын + дык, тордо + мо ж.б.

Байыркы түрк, кыргыз жана казак тилдериндеги фитонимдердин салыштырма таблицасы

№	Байыркы түрк тили	Кыргызча	Қазақша	Мааниси
1	alimla// alma	алма	алма	яблоко (МК 81/10)
2	aluč	алча	алша (шие)	алыча (МК 1 122)
3	aṇduz	андыз (кара андыз)	андыз	девясил (МК I 115)
4	armut	алмурут	алмурт	груша (МК 1 95)
5	arpa	арпа	арпа	ячмень (МК !! 121)
6	avja I	айва	айва	айва (МК I 114)
7	baṣca	бакча	бақша	сад
8	burčaq I	буурчак	Бұршақ (ас бұршақ)	горох и другие растения из семейства бобовых (ТТ VII 14/60)
9	budṣaj // buydaj	буудай	бидай	пшеница (МК III 240)
10	butaq čibīq	бутак	бұтақ шыбық	ветвь, ветка (Tis 49b 6)
11	erük I	өрүк	Өрік (Қара өрік)	1. Слива; 2. Косточковый плод вообще: слива, урюк (МК I318)
12	evin	эгин	егін	зерно
13	gül (п.)	гүл	гүл	цветок, роза
14	gürüč (п.)	күрүч	күріш	рис (Rach II 1/116)
15	it burunu	ит мурун	итмұрын	шиповник (Rach I 190)
16	īyač	жыгач (дарак)	ағаш	дерево
17	jayaq	жаңгак	жаңғақ	орех (МК I 267)
18	jaṣīyaq	жапырак	жапырақ	лист, лепесток (Suv 529)
19	jašīmuq	жасмык	жасымық	просо (Rach I 119)
20	jašīl burčaq	жашыл буурчак	жасыл бұршақ	зеленый горошек (ТТ VII 14/69)
21	jemiš	жемиш	жеміс	фрукт, плод
22	jigda	жида	жиде	джида, лох (МК I 31)
23	künčit	кунжут	күнжіт	кунжут (USp 7/2)
24	mešič: mešič üzüm	майыз жүзүм	мейіз жүзім	сорт черного винограда (МК I 360)
25	mīrč/ murč (скр)	кара мурч	қара бұрыш	перец черный (Rach I 134)

Корутунду

1. Түрк тилдери өсүмдүктөргө байланыштуу атоолорго өтө бай. Алар түрк тилдеринин байыркы сөздүк корунда орун алуу менен азыркы күндө да лексиканын тутумунда активдүү колдонулат. Анткени бул микросистемада адам баласынын практикалык, маданий жана мифологиялык жактан өсүмдүктөр дүйнөсүн өздөштүрүү тажрыйбасы чагылдырылган.

2. Фитонимдик кор тилдин ички формасын, семантикалык мейкиндигин лексикалык курамын ичтен байытуунун эң негизги булагы. Түрк тилдериндеги элдик ботаникалык номенклатура байыртадан келе жаткан эски аталыштар экендиги айкын. Өзгөчө *арча, карагай, эмен карагай, тал карагай, жекече, алча, карагат, ыргай, арпа, буудай, суу тере, кара куурай, балыр, беде, тарагай, бетеге, дарак, бадал, мөмө* сыяктуу аталыштар тилдин байыркы абалын чагылдырган элементтер экендиги анык.

2. Түрк тилдериндеги жана азыркы кыргыз тилинде сакталган байыркы фитонимдик кордун курамы түрк тилдерине орток лексикадан турат. Ал бардык түрк тилдеринде жолугат жана коомдун өкүлдөрүнө бирдей тиешелүү. Бизди курчаган жашыл дүйнө жашоону негизи катарында каралат.

3. Номинация процессинде объекттин көзгө урунган бир же бир нече белгиси атоонун негизи катары алынат. Түрк тилдеринде биринчи типтеги номинацияга кирген жүйөсү жок же атоо белгиси күнүрттөлгөн фитонимдер бар. Буга этимологиясын чечмелөөгө мүмкүн болбогон түрк фитонимдери гана эмес, чет тилдерден өздөштүрүлгөн өсүмдүк аталыштары да кирет. Ошол себептен өсүмдүктү атоодогу номинациялык белгини аныктоо кыйынчылык жаратат же дээрлик мүмкүн эмес.

4. Экинчи номинациянын өнүмү болуп саналган туунду фитонимдер түрк тилдеринде көп. Алардын курамы бир, көбүнчө эки компоненттен турат. Тил ээси туунду фитонимдерге байкалган реалдуу белгилеринин (түсү, даамы, жыты, бийиктиги, түзүлүшү, бөлүктөрү, жалбырагынын формасы, жештүүлүгү, дарылык касиети ж.б.) негизинде ат берген. Бул белгилер конкреттүү жана жеке мүнөзгө ээ болуп, тил ээси тарабынан бир өсүмдүккө карата гана колдонулган.

5. Туунду фитонимдердин тематикалык топторунун сандык курамы ар түрдүү, бул биринчи кезекте, атоо критерийи катары алынган белги менен байланыштуу. Түрк тилдеринде номинация процессинде өсүмдүктүн түсү, түзүлүшү, формасы, ошондой эле тил ээсинин ассоциациясы, т.а., өсүмдүктү жандуу же жансыз нерселерге окшоштуруусу, салыштыруусу негизги ролду аткарган.

Көңүл бурганыңыздар үчүн чоң рахмат!

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Изденүүчүнүн баяндамасын уктуңуздар, кимде кандай суроо бар?

Ф.и.д., доцент М. К. Алишова: Менде төмөндөгүдөй суроолор бар: Эмгегинизде фитонимдердин түркологдор тарабынан изилдениши бөлүмүндө Абу Рейхан Беруни жөнүндө айтылат. Сиз кайсы эмгегине токтолдуңуз? Экинчи суроом: Фитонимдердин структуралык түрлөрү кандай?

Изденүүчү Д. М. Төлегенова: Сурооңузга рахмат. Түрк тилдериндеги фитонимдер жөнүндөгү маалыматтар окумуштуу-энциклопедист Абу Рейхан Берунинин болжолу 1038-ж. жазылган «Фармакогнозия в медицине» аттуу эмгегинде камтылган. Ал бул эмгегинде 880дөй өсүмдүктөрдү жана алардын бөлүктөрүн сыпаттап жазып, ботаникалык терминологияны иретке келтирүү аракетин жасаган. Түрк, араб, грек, хорезм, перс, согду тилдеринен 4500 өсүмдүк аталышын жыйнап, түшүндүрмөсүн берген. Биз бул эмгекти негизги булак катары эмес, түрк тилдериндеги фитонимдер Европа жана Россияга салыштырмалуу алда канча мурда изилденип баштаганын тастыктоо үчүн гана колдонгонбуз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Эми экинчи сурооңузга жооп бериңиз.

Изденүүчү Д. М. Төлегенова: Экинчи суроого келсек, бул боюнча баяндамада да токтолгон элек. Фитонимдер структуралык жактан, туунда жана тубаса фитонимдер болуп бөлүнөт. Тубаса фитонимдер болсо, булар морфемаларга бөлүнбөйт. Мисалы, машак фитонимин алсак, бул баш соматикалык сөзүнөн жана кичирейтүү, эркелетүү маанисин берген -ак/-ек мүчөсүнөн турат. Азыркы учурда морфемаларга ажыратылбай колдонулат. Ал эми туунду фитонимдер уңгуга мүчөлөрдүн жалганышы менен жасалат. Мисалы, кымыздык, шимиргич сыяктуу фитонимдерди келтирүүгө болот.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде суроо бар, бериңиздер? Айман Усенбаевна?

Ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова: Менде эки суроо бар. Түрк тилдериндеги фитонимдердин аталыштарындагы айырмачылыктардын себептери эмнеде? Түрк тилдериндеги фитонимдер кандай сөз түзүү моделинин негизинде калыптанган?

Изденүүчү Д. М. Төлегенова: Эже сурооңузга рахмат. Түрк тилдериндеги фитонимдердин аталыштарындагы айырмачылыктардын келип чыгуу себептерине экинчи номинациядагы же туунду фитонимдерди изилдегенде токтолгонбуз. Атап айтканда, өсүмдүктүн түсүн, сырткы түзүлүшүн мүнөздөгөн, жыты жана өскөн жери менен байланышкан фитонимдер, өсүмдүктөрдү курчап турган айлана-чөйрөдөгү жандуу, жансыз нерселер

менен окшоштуруудан жана салыштыруудан келип чыккан фитонимдер; өсүмдүктүн функциясы менен байланышкан аталыштар жана диний-мифологиялык түшүнүктөрдүн негизинде келип чыккан фитонимдер деп бөлүүгө болот. Экинчи сурооңузду кайталайсызбы?

Ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова: Түрк тилдериндеги фитонимдер кандай сөз түзүү моделинин негизинде калыптанган?

Издениүүчү Д. М. Төлегенова: Түрк тилдеринде синтетикалык жана аналитикалык моделдердин негизинде фитонимдер уюшулат. Кыргыз тилинде атоочторго аффикстердин, ошондой эле этиштерге аффикстердин жалганышы менен жасалган фитонимдер арбын. Мисал келтире турган болсок, зат атоочторго – аштык, күздүк, жаздык, ал эми этиштерге эгин (эк- + -ын), көбүргөн сыяктуу фитонимдер бар.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Сөз айкашынын моделиндеги фитонимдер барбы?

Издениүүчү Д. М. Төлегенова: Ооба, мындай фитонимдер көп. Экинчи номинациянын негизинде келип чыккан. Булар көбүнчө эки сөздүн айкашынан түзүлгөн. Соматикалык сөздөрдөн келип чыккан фитонимдерди мисал келтирейин: ит мурун, ат кулак, козу кулак ж.б.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Онлайн катышып аткандардан Миясар Инамжановна?

Ф.и.д., профессор М. И. Мирзахидова: Менде мындай суроолор бар. 1) Кызгалдак сөзүнүн этимологиясына токтолдуңузбу? 2) Номинациянын кандай типтери бар?

Издениүүчү Д. М. Төлегенова: Агай биринчи экинчи суроого жооп берсем болобу?

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Болот.

Издениүүчү Д. М. Төлегенова: Сурооңузга рахмат. Номинациянын эки тиби бар. Биз буга чейин экинчи тиби тууралуу сөз кылганбыз. Номинациянын типтерине токтолсок, анын биринчи жана экинчи номинация деген эки тиби бар. Биринчи номинация – бул сөздүн жүйөсү жок атоосу, ал эми экинчи номинация табияты боюнча туунду жана жүйөлөнгөн, б.а., даяр тилдик бирдиктерди башкача түшүнүү жана алардын экинчи функцияда келиши болуп саналат. Түрк тилдериндеги сарымсак фитоними экинчи номинациянын өнүмү болуп саналат. Мисалы, Махмуд Кашгариде *samursaq/sarmusaq* “сарымсак, чеснок” деген сөз болгондугу маалымдалат. Сарымсак фитоними сары «желтый» + -мсак (чектөө, кичирейтүү маанисин берген мүчө) мүчөсүнөн туруп, «саргыч» маанисин туюндурат.

Экинчи суроого келсем, кызгалдак сөзүнүн этимологиясын чечмелегенде казак тилчиси Б. Калиевдин пикирине кошулабыз. Ал мынтип жазат: “Кызгалдак март, апрель айларында гүлдөй турган көрктүү жана назик өсүмдүк. Кызгалдак сөзү кыз жана галдак деген эки сөздүн биригишинен жасалган. Мындагы кыз сөзү – кызыл деген сөздүн кыскарган мааниси да (кызар , кызгылтым, кызгылт), ал эми галдак эски түрк тилинде азыркы гүл /цветок/ сөзүнүн ордуна колдонулган. Тилибизде ушундай моделде жасалган бозгалдак, карагалдак, көкгалдак, саргалдак, итгалдак деген өсүмдүктөрдүн аталыштары бар. Казак тилинде “Кызгалдак жебеген козу арманда, кызгалдак албаган кыз-жигит арманда“ деген макал бар.

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: Түрк тилдериндеги фитонимдерге этимологиялык изилдөө жүргүзгөндө кайсы сөздүктү колдондуңуз?

Издөнүүчү Д. М. Төлегенова: Рахмат. “Древнетюркский словарь” жана Махмуд Кашгаринин “Дивану лугати-т түрк” сөздүктөрүн колдондум. Азыр эсиме түшүп тургандар ушулар.

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: Дагы бир суроо. Бир катар кыргыз окумуштууларын санаган экенсиз. Б. Орузбаеваны көрсөтөсүз, ушул окумуштуунун кайсы эмгегинде фитонимдер изилденген экен?

Издөнүүчү Д. М. Төлегенова: Ооба, санап өткөнбүз. Кайсы эмгеги экенин так айта албайтам.

Ф.и.д., профессор Б. Сагынбаева: 125–126-беттерде фитонимдик катмар жөнүндөгү теманын тутумунда Алтай тилдер тобу, бул топко кирген тилдер; алтай тилдеринин тектештиги; бул классификацияны колдогон жана каршы чыккан окумуштуулар санапталып берилген. Темага түздөн-түз тиешеси жок бул маалыматтардын фитонимдер менен кандай байланышы бар деп ойлойсуз?

Издөнүүчү Д. М. Төлегенова: 125–126-беттердеги сиз көрсөткөн маалыматтардын туура эмес киргизилгени ырас. Бул маалыматтар мазмундук жактан коошпой турат, ошол себептен биз аларды алып койдук.

Ф.и.д., профессор М. А. Атакулова: 1) Кыргыз тилиндеги фитонимдердин этнолингвистикалык өзгөчөлүктөрү эмнеде жана бул кыргыз дүйнө таанусунда кандай чагылдырылган? 2) Кыргыз тилиндеги фитонимдер топонимдерде кандай чагылдырылган?

Издөнүүчү Д. М. Төлегенова: Фитонимдерден жасалган топонимдер түрк тилдеринде көп. Топонимдердин фитонимдерден жасалышы географиялык чөйрө менен байланышкан. Белгилүү бир аймакта тигил же бул өсүмдүктүн көп өсүшү буга негизги себеп болгон. Мисалы, Казакстанда Алмалык, Алматы, Талды-Курган деген жерлердин аттары бар.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Бизде Чырпыкты, Өрүктү деген жерлердин аттары бар. Эми биринчи суроого жооп бериңиз.

Издeнүүчү Д. М. Төлeгeнoвa: Бул суроого кийин кайрылсам болобу?

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде суроо бар?

Ф.и.д., доцент Б. Ж. Усмамбетов: Казак тилинде кымыздык деген сөз барбы?

Издeнүүчү Д. М. Төлeгeнoвa: Оозеки кепте колдонулбайт, бирок сөздүктөн кезиктиргенбиз.

Ф.и.д., доцент А. У. Акынбекова: Менде дагы бир сөз бар. Фитонимдик аталыштардын келип чыгышына климаттын тийгизген таасири барбы? Мисалы, Казакстандын түндүк, түштүгүн алып карасаңыз.

Издeнүүчү Д. М. Төлeгeнoвa: Ооба. Мен Казакстандын түштүгүндө жашайм. Биздин аймакта пахта, жүзүм өстүрүлөт. Ал эми түндүктө жок. Ошол себептен булардын сортторуна байланыштуу фитонимдик аталыштар түштүктө көп колдонулат.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Суроолор жетиштүү го. Анда эмесе илимий жетекчисине сөз берсек...

Ф.и.д., профессор Б. Е. Дарбанов: Саламатсыздарбы урматтуу коллегалар. Окуучум Дина бул теманын үстүндө көп жылдан бери иштеп жүрөт. Бир аз коркокураак эле, ошого айрым суроолорго так жооп бере албай койду. Эмесе эки жолу Арабаев ат. университеттен талкуудан өткөн. Биринчи талкуудан кийин айтылган сунуш-пикирлердин үстүндө 2-3 жыл иштеди. Ошолорду жойгондон кийин иш кайрадан талкууга коюлуп, коргоого сунушталды. Иш семантикалык аспекттен жазылган жана бул маселе жакшы иштелип чыккан. Түрк тилдериндеги фитонимдердин структуралык-семантикалык өзгөчөлүктөрү бир топ терең иликтенген. Бул иштин дагы бир колго аларлык жери кыргыз тилинде жазылгандыгында. Издeнүүчү чоң аракет кылды, биз улам багыт көрсөтүп турдук. Анын үстүнө кыргыз тил илиминде фитонимдер боюнча жазылган изилдөө жокко эсе. Изилдөөнүн жыйынтыктары 11 макалада жарык көрдү. Издeнүүчү дареметинин жетишинче аракет кылды. Колдоп коюшунардан суранабыз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Суроолор жок болсо, анда эксперттерге сөз берели.

Эксперт Б. Ж. Усмамбетов: Кыскача эле айтып кетейин. Иш жакшы жана жөнөкөй тилде жазылган. Айрым жерлерде элдик этимологияга жол берилип кеткен. Мен ошолорго токтолсом:

1. Алтындын уңгусу "алт" деп берет да алты гана сөзү экөө бир уңгудан жаралган, экөө тектеш деп берет. Бул эки сөз эч кандай бир уңгудан жаралган эмес. Байыркы түрк тилинде, сөздөрүндө, Сеортяндын этимологиялык

сөздүгүндө ал "кызыл" тун "жез" деп кездешет. Мындай тескөөчү факты-материалдарга таянуу керек. же болбосо Элдик этимология болуп калат.

2. 68, 70-бетте уңгулардын жасалышы схема түрүндө көрсөтүлгөн. Менин оюмча, ошол схемага номер койулуп, бул схеманы эмнеге түзгөндүгү жөнүндө анализ жүргүзүп берсе жакшы болмок.

3. Кожогат К. Юдахин орус тилине кирген "клубника" сөзүнөн кирген дейт. Муну кароо керек балким кыргыз тилинен кирип жүрбөсүн.

4. Фитонимдер боюнча өзгөчө байыркы түрк, кыргыз жана казак тилинде салыштыруулар каралган муну корутундуда өзгөчөлүктөрүн, айырмасын, катышын конкреттүү берүү керек.

5. Техникалык каталар орун алган.

6. Диссертацияда түрк тилдериндеги фитонимдер деп белгилейт да кыргыз тилиндеги фитонимдерге гана анализ жасайт. Казак фитонимдери боюнча анализдер аз берилген.

7. Киришүүнү кыскартуу керек. Андагы тилчи окумуштуулардын изилдөөлөрүн жана маалыматтарын теориялык маселелерге кошуп койсо болот

Жыйынтыктап айтканда, Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” аттуу диссертациялык иши 10.02.06 – түрк тилдери адистигине туура келет. Диссертацияны Д 10.24.700 диссертациялык кеңешине 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча коргоого кабыл алууга сунуштайм.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат. Эксперттин пикирине жооп бериңиз.

Издөнүүчү Д. М. Төлегенова: Баяман агай сунуш-пикириңизге рахмат.

1. Түрк тилдеринде жана кыргыз тилинде деривациянын күңүрттөлгөн өнүмү болуп саналган тарыхый фитонимдер (туунду форма) уңгу жана мүчөдөн турат. Мүчөсүз фитоним жасалганы менен уңгусуз сөз жасалбайт, ошондуктан уңгу фитонимдик системада эң негизги фактор. Уңгудагы түпкү маани менен азыркы тилдеги туунду сөздүн мааниси байланышта болот. Ушул жерде алтын сөзү мисал катары алынган. Алтын сөзүнүн этимологиясына келе турган болсок, түрк тилдерине орток, эң байыркы сөздүк корго кирет. Алтын < ал “кызгымтыл (алый)” + тун “жез” элементтеринен турат [ЭСТЯ, 1974:142]. Түрк тилдеринде экинчи “тун” компонентинин мааниси күңүрттөлгөндүктөн, алтын уңгу сөз катары кабылданат. Алтын тарыхый уңгусу кыргыз тилинде фитонимдердин жасалышына негиз болгон жана тарыхый уңгу менен туундунун ортосунда байланыш сакталган (Мисалы, алтын → алтыгана “тикен сыяктанган бүчүрлөрү бар, алтын түстүү, жылтырак кабыктуу бадал”).

2. Диссертациялык иште 2 схема, 1 фитонимдердин салыштырма таблицасы берилген. Булар номерленди жана аталышы коюлду.

3. Эксперт тарабынан казак тилинен алынган мисалдар азыраак экени белгиленген. Бул сунуш эске алынып, ылайыгына жараша казак тилинен алынган мисалдар менен байытылды.

4. Байыркы түрк, кыргыз жана казак тилдериндеги фитонимдерди салыштыруудан алынган жыйынтыктар толукталды.

5. Көрсөтүлгөн стилдик, техникалык, орфографиялык каталар эске алынды.

6. Киришүүнү кыскарткан жокпуз, анткени бул бөлүмдө талаптагы маалыматтар гана камтылган деп эсептейбиз.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Экинчи эксперт Бурул Сагынбаевна сөз сизде?

Эксперт Б. Сагынбаева: Мен биринчи эксперттин пикирине кошулам. Тема актуалдуу. Түрк тилдериндеги фитонимдер синхрондук жана диахрондук өңүттөн изилденген. Көп факты-материалдар талданган. Диссертацияга коюлуучу талаптардын бардыгы аткарылган жана бул ишти мен деле коргоо сунуштагам. Анан менин анча-мынча сунуштарым бар, ошолорго токтолсом:

1.105–106-беттерде *агач* фитониминин азыркы түрк тилдеринде колдонулуусу (шилтеме берилген эмес), байыркы колдонулуусу *ыгач*, *йыгач* болгондугу айтылат. Бирок байыркы Енисей-Орхон эстеликтеринде **ы** деген бир фонемадан туруп, ал сөз “өсүмдүк” деген маанини берген. Улам барган сайын морфологиялык түзүлүшү жагынан татаалданып отуруп, *ы-ыгач* деген кош сөз калыбында “ар кандай өсүмдүк” деген мааниде колдонула баштаган. Азыркы кездеги кыргыз тилиндеги *жыгач* деген сөз (түркчөдө *аğaç*) тарыхый жагынан ушу бир фонемалуу **ы** сөзүнөн жасалган. Сөздүн этимологиясы терең изилдөөнү талап кылат.

1. 100–102-беттерде *адырашман* фитониминин этимологиясын аныктоодо сөздөгү *адыр* элементинин байыркы түрк тилиндеги колдонулуусу, параллелдери жөнүндө салыштыруулар, сыпаттамалар жүргүзүлүп, бирок бул сөздүн кийинки морфемалары *адыр-а-ыш-ман* толук анализге алынган эмес. Аталган фитонимдин этимологиясын сыпаттоодо Б.Сагындыков, Е.Керимбаевдердин пикирлерине таянгандыгы айтылат, бирок ал изилдөөчүлөр жана эмгектери колдонулган адабияттарда берилген эмес.

2. 137-бетте *шабдалы* (шабдаалы болуш керек), *инжир* өсүмдүк аттары түрк тилдериндеги жалпы өсүмдүк аттары катары көрсөтүлгөн, бирок булар – иран тилине таандык сөздөр.

3. 114-бетте *машак* деген термин *бош+ок* деген эки морфемадан турат деп берилген. Биринчи морфема *бош* эмес, *баш* деп берилүүсү керек. Анткени мында эгиндин башы жөнүндө сөз болуп жатат.

4. 123-бетте «Ак» сөзү кыргыз тилинде эки түрдүү маани берет. Биринчиси сын атооч (ак алма, ак жүзүм), экинчиси сүт-айран азыктарын билдирген заттык маанидеги лексема делген. Кыргыз тилинде бул сөздүн маанилери көп: адилет, тазалык, көзгө түшкөн ак, Кудай, Алла, ж.б. Илимий иште өзү билгенин эмес, илимий негизде сыпаттама берүү керек.

5. 125–126-беттерде фитонимдик катмар жөнүндөгү теманын тутумунда Алтай тилдер тобу, бул топко кирген тилдер; алтай тилдеринин тектештиги; бул классификацияны колдогон жана каршы чыккан окумуштуулар санакталып берилген. Темага түздөн-түз тиешеси жок болгондуктан бул маалыматтардын берилүүсүнүн кереги жок деп ойлойбуз, анткени мында ойдун логикасы бузулду.

6. Диссертациянын текстинде Тыныстанов баш болгон көптөгөн авторлордун эмгектеринде фитонимдик мисалдар, өсүмдүк аталыштары, алар боюнча изилдөөлөр бар экендиги айтылат. Бирок алардан алынган факт-материалдардын саны жокко эсе, же болсо да төрт-бештен ашпайт. Темага байланыштырылып берилген: В.Радлов, В.В.Виноградов, А.А.Реформатский, Шербина, Р.Якобсон, А.Ф.Лютин, Г.П.Мельников, У.Ф.Надергулов, Р.Сыздыкова, А.Ф.Лосев, В.П. Даниленко, Д.Синор, Н.А.Хабичев, В.Л.Гукасян, К.Тыныстанов, Б.М.Юнусалиев, 2005, С.К.Кудайбергенов, Б.Орузбаева, Ш.Шүкүров, Г.Бакинова, Ж.Жаманбаева, Б.Сагындыков, Ш.Сарыбаев, А.Кайдаров, И.Кенесбаев, А.Нурмагамбетов, Е.Керимбаев, Л.Рустемов, А.Нажимов, К.А.Шарипов, Семиз Кенан деген авторлордун илимий булактары колдонулган адабияттардын тизмесинде жок, кезиктире алган жокпуз. Ошону менен бирге, берилген шилтемелердин белгилүү бир нугу жок. Шилтеме көрсөткөндөгү кашаалардын бычымы (...), [...] да ар кандай, ичиндеги шилтемелердин берилүүсү да бирдей эмес: [Тыныстанов 1928], (Сыздыкова Р. 1994), (Б.Юнусалиев, К.Юдахин), (Б.Орузбаева), (Аймактым Мурзалиева), [Ж.Ш. Шүкүров. Кыргыз тилиндеги татаал сөздөр. Ф. 1955. 80-б.], [1955, 21-бет], [133-197].

7. Диссертациянын жана авторефераттын текстинде бирин-серин орфографиялык (*жангак эмес жаңгак*), пунктуациялык (киринди сөздөргө коюлуучу үтүр тыныш белгиси) каталар учурайт.

8. Берилген таблицалардын номери, аталышы көрсөтүлгөн эмес.

Изденүүчү Д. М. Төлегенова: Бурул Сагынбаевна пикиринизге рахмат.

1. Байыркы фитонимдерден болуп саналган **ы (-гач)** → **ыгач** → **агач** → **йыгач** → **жыгач** фитониминин структуралык өнүгүүсү түрк тилдеринде анын ичинде кыргыз тилиндеги фитонимдердин өнүгүү траекториясын көрсөтөт. Бул фитоним түрк тилдеринде: бай.т. ыгач; ктат., кбал., тат., кум. ағач; каз., ккал., ног., алт. ағаш; хак., балк. агас; алт.диал. аңаш; тув. ыйаш; уйг. йағач; өзб. йығач; кырг. жыгач; чув. н'аш, н'айш фонетикалык варианттарында колдонулат [ЭСТЯ, 1974:71]. Биздин пикирибизче, түрк тилдеринде бул фитонимдин структуралык тарыхый өнүгүүсү төмөнкүчө жүргөн: **ы (-гач)** →

ыгач → *агач* → *йыгач* → *жыгач*. Байыркы түрк жазма эстеликтеринде *ы* “өсүмдүк” маанисин туюнткан. Анын: *ы ыгач* “өсүмдүктөрдүн бардык түрлөрү”, *ы тарыз* “дан эгиндери”, *ы таш* “калың өскөн чөптөр жана таштар” кош сөздөрүнүн курамында келген учурлары да катталган. Ал эми -гач мүчөсүнүн жазма эстеликтерде бир эле учурда кичирейтүү жана чоңойтуу маанилерде кездешерин Э. Севортян белгилеп өткөн [ЭСТЯ, 1974:71-71].

2. *Адырашман* морфологиялык жактан *адыр-* + *-а* (чакчылдын мүчөсү) + *-ыш* (кош мамиленин мүчөсү) + *-ман* (атоочтон этиш жасоочу мүчө) морфемаларына ажырайт. Фитонимдин курамындагы *-а*, *-ыш* азыркы кыргыз тилинде өнүмдүү мүчөлөргө кирсе, ал эми *-ман* атоочтон этиш жасоочу өнүмсүз формалардын бири. Мисалы, *-ман* мүчөсү кыргыз тилинде *кетмен*, *тегирмен*, *атаман*, *чытырман*, огуз тобундагы тилдерде *орман* “токой”, *доламан* “янычардын ноотудан тигилген кийими”, *дыкман* “брынза”, кыпчак тобундагы тилдерде *одаман* “чабандардын бригадири”, *сүкмән* “чепкен” сыяктуу сөздөрдүн курамында келет [Левитская, 1976:136]. Бул жерде казак изилдөөчүлөрү Б. Сагындыков жана Е. Керимбаевдердин пикирлерине да таянганбыз. Бул окумуштуулардын эмгектерин адабияттардын тизмесине киргиздик.

3. Эксперт көрсөткөндөй, *шабдалы*, *инжир* фитонимдери иран тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөр. Бул жерде ката кетип калган экен, аны оңдодук.

4. 4-сунушту да эске алып, тактоолорду киргиздик. *Машак* деген фитоним эки морфемадан турат (*баш*+*-ак/-ек*), уңгусу соматикалык лексика, ал эми мүчөсү кичирейтүү, эркелетүү маанисин берген грамматикалык форма. Убакыттын өтүшү менен уңгу менен аффикс биригип кеткен. Демек, алардын аффикстеринин функциясын жоготушу терминдердин уңгу сөздөргө айланышына алып келет.

5. 5-сунуш-пикирге айрым тактоолорду гана киргиздик. Бул жерде аналитикалык жол менен уюшулган фитонимдердин курамындагы өң-түстү билдирген *ак* лексикасы каралган (мисалы, *ак алма*, *ак жүзүм*, *ак чий* ж.б.). «Ак» сөзү өсүмдүктүн, жемиштин түсүн билдирет. *Ак* өң-түс лексикасынын семантикалык өзгөчөлүктөрүн талдоого алуу биздин изилдөөнүн максатына кирбегендиктен, буга өзүнчө кенен токтолгон жокпуз. «Ак» фитонимдин курамында келгенде тикеден-тике денотаттын *физикалык касиетин да, коннотациялык маанисин да* кошо алып жүрөт. Ала турган болсок *ак терек жана көк терек, ак буудай жана кара буудай*.

6. 6-сунуш-пикирди негиздүү деп эсептеп, 126-беттеги айрым маалыматтарды кыскарттык.

7. 7-сунуш боюнча: В.В.Виноградов, Р.Сыздыкова, Н.А.Хабичев, В.Л.Гукасян, К.Тыныстанов, Б.Орузбаева, Ш.Шүкүров, Ж.Жаманбаева,

Б.Сагындыков, Ш.Сарыбаев, А.Кайдаров, И.Кенесбаев, А.Нурмагамбетов, Е.Керимбаев, Л.Рустемов өндүү окумуштуулардын эмгектери адабияттардын тизмесине киргизилди.

8. 8, 9-сунуштар эске алынды.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Кийинки эксперт, Дайыр Орунбекович, сөз сизде?

Эксперт Д. О. Кенжебаев: Диссертациялык иштин темасынын актуалдуулугу жөнүндө айтыштын кереги жок деп ойлойм. Мен корутунду пикирде диссертациялык ишти 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча коргоого кабыл алууга сунуштагам. Убакытты үнөмдөш үчүн сунуштарга токтолсом:

1.Фитонимдердин изилденишинде аларды лексика-семантикалык топторго бөлүштүрүү өзөктүү маселелердин катарында турат деген ойдобуз. Анткени лексика-семантикалык топторго лингвомаданият таануучулук өнүтүнөн жүргүзүлгөн иликтөө аркылуу ар бир элдин дүйнө таанымындагы мүнөздүү өзгөчөлүктөрдү аныктоо мүмкүнчүлүгү түзүлөт. Ушул өзгөчөлүктү эске алуу менен диссертациялык иште окумуштуулар тарабынан сунушталган семантикалык классификацияларга илик жүргүзүлүп, андан соң автордун классификациясы сунушталса, иштин теориялык негизи мындан да жогору болмок.

2.Негизги маселелер иштин төртүнчү бабында изилдөөгө алынгандыгына карабастан, бул баптын аягында төрт гана сүйлөмдөн турган тыянак чыгарылган.

3. Иште бир уңгулуу сөздөрдүн кайталанышына байланышкан стилдик каталар, формалдуу, туура эмес котормолор көп кездешет. Маселен, биринчи жободо: “...тилди алып жүрүүчүлөрдүн дүйнө таанымын таанытат” деген сөз айкашы орун алган, ал эми диссертациянын 55-бетинде: “Советтик доорго кайрыла турган болсок 1959-жылы май айында өткөн терминологиялык кеңешмеде академик В. В. Виноградов :”Советтер Союзунун элдеринин экономикасын, маданиятын, техникасын, ар түрдүү илимдин терминологиясын өнүктүрүү проблемаларын изилдөө теоретикалык жана практикалык жактан актуалдуу маселе жаратат” - деп айткан” деген сүйлөмдөн кийин шилтеме берилген эмес. “Теориялык” деген сөз “теоретикалык” деп туура эмес которулган.

3. Ушундай эле ката иштин 56-бетинде кездешет: “Албетте Улуу Октябрьдик социалисттик революцияга чейин кыргыз тилинде фитонимия кала берсе терминология ырааттуу түрдө изилденген эмес деп айтууга болот” деген сүйлөмдөгү “Октябрь социалисттик революциясы” “Октябрьдик социалисттик революциясы” болуп которулган.

4. Диссертациянын 128-бетиндеги: “«Ак» сөзү өсүмдүктүн түсүн билдирет: М: ак өрүк, ак алма ж. б. Кыргыз тилиндеги сүт-айран азыктарынын маанисинде колдонулган «ак» сөзү затташып кеткен” деген сүйлөмдүн аягында бул сүйлөм алынган эмгектин аты, жылы, бети көрсөтүлбөстөн, кашаанын ичинде “Аймактым Мурзалиева” деген ысым гана жазылган.

5. Иштин 128-бетинде: “Ушул «ак» сөзүнүн фитонимдик составда тикеден тике денотаттын физикалык касиетин да коннотациялык маанисин да кошо алып жүрөт. Ала турган болсок ак терек – көк терек, ак буудай жана кара буудай. Бир эле учурда ак чий, ак тилек, ак гүл. «Жашыл» сөзү жаштыкты тазалыкты түшүндүрүп, коннотациялык маанин да алып жүрөт” деген сүйлөм ой бүдөмүк берилип калгандай. Андыктан айтылган ойго карата ынанымдуу, таамай мисалдар келтирилсе болмок.

6. Диссертацияда техникалык, пунктуациялык каталар көп кездешет. Маселен, иштин титулдук баракчасында кафедранын аталышы баш тамга менен жазылган (Кыргыз тили жана аны окутуунун технологиялары кафедрасы), жоболордун катар нумурлары туура эмес коюлган, 42-бетте (Славян тилдеринен түрк тилдерине оошкон өсүмдүк аттары орусчадан кыргызчага башка тилдер аркылуу которулган өсүмдүк аттары жаны катмарды жаратты), 134-бетте (Аналитикалык сөз жасоо ыкмасынын түрлөрү катары биригүү, кошмоктошуу, кайталанууну айтууга болот), 136-бетте (Түрк тилдеринде жана кыргыз тилиндеги бири-бирине окшошпогон (-ыш,-ууш,-гыш) жана бир эле учурда кайталанган мүчөлөрдү жолуктурууга болот) сөздөр биригип жазылып калган. Мындан тышкары, “албетте”, “арийне” деген кириңди сөздөрдөн, ошондой эле кириңди конструкциялардан кийин такыр үтүр коюлган эмес.

Издениүүчү Д. М. Төлегенова: Дайырбек агай пикириңизге рахмат.

1. “Түрк тилдериндеги фитонимдердеги номинациянын принциптери жана ыкмалары” аттуу бөлүмдө фитонимдер лексика-семантикалык жактан 4 топко өз ичинен бир нече майда топчолорго ажыратылып изилденген. Биздин изилдөөдө номинациянын типтеринин алкагында фитонимдердин семантикалык топтору каралгандыктан, өтө майдалап жиктөө милдети коюлган эмес. Ал эми окумуштуулар сунуштаган фитонимдердин семантикалык классификациялары тууралуу маалымат изилдөөбүздүн 1-бабында камтылган.

2. Изилдөөнүн 4-бабынын тыянактары толукталды.

3: Эксперттин 3, 4, 5, 6, 7-сунуш пикирлерин эске алып, ондоп чыктык.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Рахмат. Анда эксперттердин сөзүн уктук, талкууга өтөлү. Кимде кандай пикир бар?

Ф.и.д., доцент М. К. Алишова: Мен сүйлөп коёюн. Бүгүн маанилүү диссертациялык эмгектер каралып атат. Бул диссертациялык иштин темасы актуалдуу, алынган жыйынтыктары далилдүү. Теориялык жана практикалык мааниге ээ маселе камтылган. Кыргыз тил илимине салым кошо турган эмгектерден. Мага илимий иштин логикалык ырааттуулугу жакты. Фитонимдердин классификациялары берилген. Бышып жетилген эмгек катары ачык коргоого сунуштайм.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: Дагы кимде кандай сунуш бар? Эксперттер жогорку деңгээлде илимий талдоо жүргүзүшүптүр. Мен да диссертация менен тыкыр таанышып чыктым. Иш сабаттуу жазылган. Изилдөөнүн жүрүшү, материалдардын жайгаштырылышы жакшы деңгээлде аткарылган. Фитонимдердин изилдениши, алардын структурасы боюнча синхрондук жана диахрондук аспектиде кеңири маалымат алууга болот. Түркологиялык өңүттөн да, кыргыз тил илиминин өңүтүнөн алганда да тема актуалдуу. Иш өзүнүн кондициясына жете иштелген. Айрым бир пунктуациялык каталар болбосо, иш негизинен сабаттуу жазылган, тыкан жазылган. Коргоого коюлган жоболору да жакшы, тыкан. Сизге ийгилик каалайм. Баяндамаңызды бир сыйра карап чыгыңыз. Негизги маселени айтпай туруп алдыңыз. Коргоого 10-15 мүнөт чыгып сүйлөй турган кылып даярдаңыз. Башка маселе жок. Бул диссертациялык изилдөөнү ачык коргоого сунуштайм.

Бүгүнкү жыйында Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген темадагы кандидаттык диссертациясы КР УАК тарабынан кандидаттык диссертацияларга коюлган талаптарга жооп берет, коргоого сунуш кылынсын деген бир эле сунуш айтылды. Анда эмесе, оппонент, жетектөөчү мекемени карап, аны да бекитип койсок. Эксперттик комиссия корутундусунда диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасын, биринчи расмий оппонент катары 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин доктору, доцент Усмамбетов Баяманды, экинчи расмий оппонент катары филология илимдеринин кандидаты, доцент, Ош мамлекеттик университетинин факультеттер аралык кыргыз тили кафедрасынын доценти Давлатова Сараны сунушташкан. Бул сунуштарга макулсуздарбы? Эгер макул болсоңуздар, колго салып койсок.

Диссертациялык кеңештин төрагасы, ф.и.д., профессор Т. С. Маразыков: - Анда ушул сунуштарга кол көтөрүп койсок.

“Макул” - бир добуштан, “каршы” - жок, “калыс” - жок.

Коргоосу 27-июнь, саат 15-30га белгиленет.

Жусуп Баласагын атындагы Кыргыз улуттук университети жана Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана адабият институтуна караштуу филология илимдеринин доктору (кандидаты) окумуштуулук даражасын коргоо боюнча түзүлгөн Д 10.24.700 диссертациялык кеңешинин кезектеги отуруму

ТОКТОМ КЫЛАТ:

2.1. Изденүүчү Төлегенова Дина Мелдебеккызынын “Түрк тилдериндеги фитонимдердин структура-семантикалык өзгөчөлүктөрү” деген темада 10.02.06 – түрк тилдери адистиги боюнча филология илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын изденип алуу үчүн жазылган диссертациялык иши ачык добуш берүүнүн негизинде алдын ала коргоодон өттү деп эсептелсин жана коргоого сунушталсын.

2.2. Диссертациялык ишке жетектөөчү мекеме катары К. Тыныстанов атындагы Ысык-Көл мамлекеттик университетинин кыргыз тили жана адабияты кафедрасы, биринчи расмий оппонент катары ф.и.д., доцент Б. Ж. Усмамбетов, экинчи расмий оппонент катары ф.и.к, доцент С. Давлатова бекитилсин.

Диссертациялык кеңештин төрагасы,
филология илимдеринин доктору, профессор

Т. С. Маразыков

Диссертациялык кеңештин окумуштуу катчысы,
филология илимдеринин доктору, доцент

С. К. Каратаева

Диссертациялык кеңештин төрагасы менен окумуштуу катчысынын колун тастыктайм:

КБнын башчысы

А. Жайнакова